

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η συγκεκριμένη αυτή εργασία αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας στο χώρο της νεοελληνικής παραδοσιακής ανδρικής, γυναικείας και παιδικής ενδυμασίας, που σκοπό έχει, όπου βέβαια είναι εφικτό και με βάση κυρίως προφορικές πηγές, τη σωστή παρουσίαση αλλά και την επισήμανση λαθών, όπου φυσικά υπάρχει ανάγκη αυτής της "αποκατάστασης", σε εξαρτήματα, που σχετίζονταν όχι μόνο με ενδυματολογικά σύνολα αλλά και με τα κοσμήματα τους¹.

Αφορμή για τη σημερινή μου ανακοίνωση έδωσε μια προπολεμική φωτογραφία, η οποία, παρ' όλο το λανθασμένο γραπτό πληροφοριακό υλικό, που τη συνοδεύει, αναπαράχθηκε σε μεταγενέστερα κείμενα αλλά και σε μουσειακές παρουσιάσεις και εκθέσεις, με αποτέλεσμα τη μη επιστημονικά σωστή ενημέρωση, όσων ασχολούνται με το συγκεκριμένο αυτό γνωστικό αντικείμενο.

Οφείλω όμως να επισημάνω, ότι τόσο η σωστή όσο και η λανθασμένη φωτογραφική αποτύπωση έχει προϊστορία πολύ παλιά, παλιά όσο περίπου και τα επιτεύγματα των πρώτων Ελλήνων φωτογράφων της περιόδου 1850-1875². Πράγματι, στη μακρινή εκείνη εποχή του προπερασμένου αιώνα, κυκλοφορούσε ένας πολύ μεγάλος αριθμός φωτογραφιών, μια που οι φωτογραφίες είχαν γίνει ιδιαίτερα δημοφιλείς στην τότε νεοελληνική αστική κυρίως τάξη.

Ίσως το γεγονός αυτό να οφείλεται και στο ότι η μεταφορά τους ήταν εύκολη, επειδή ένα μεγάλο ποσοστό αυτών των φωτογραφιών ανήκαν στη λεγόμενη κατηγορία των *carte de visite*, είχαν δηλαδή το μέγεθος κανονικής επισκεπτήριας κάρτας³. Η συγκεκριμένη αυτή κατηγορία, που είχε καθιερωθεί στη Γαλλία το

1. Μέρος της παραπάνω έρευνας, που αναφέρεται στην ενδυμασία και το κόσμημα των κωμωδών και χωριών της Αττικής, αποτελεί και η ανακοίνωσή μου "Τα μελεξίδια. Ένα γυναικείο παραδοσιακό κόσμημα της Αττικής", η οποία δημοσιεύθηκε στα Πρακτικά της I' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια (Θορικού), 2004, σελ. 405-422.

2. Βλ. σχετικά: Άλκης Ξ. Ξανθάκης. *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας*. 1839-1960. Αθήνα 1985², σελ. 43.

3. Αθηνά Μαχά-Άλκης Ράπτης. *Ωραίαι και πλούσιαι ελληνικά ενδυμασία. Φορεσιές 1860*.

1854 από τον André Disderi συντομότατα, από το 1860 και μετά διαδόθηκε και στην Αθήνα με πρώτο φωτογράφο αυτού του τύπου των φωτογραφιών τον Αθανάσιο Κάλφα, που διατηρούσε φωτογραφείο στην οδό Ερμού⁴.

Ιδιαίτερα αγαπητές ήταν οι φωτογραφικές αποδόσεις ανδρών, γυναικών και παιδιών, που ήταν ντυμένοι με παραδοσιακές ενδυμασίες, όπως φαίνεται και από τα δύο, χαρακτηριστικά όμως παραδείγματα, που δίνω παρακάτω. Το πρώτο, σχετίζεται με τον πρώτο Έλληνα φωτογράφο, τον Φίλιππο Μαργαρίτη⁵ (Σμύρνη 1810-Wurtburgh Γερμανίας 1892), ο οποίος χρησιμοποιώντας τη γυναίκα του Felicité καθώς και άλλα πρόσωπα ντυμένα με παραδοσιακές ενδυμασίες, στο φωτογραφείο του, στην Αθήνα⁶, δημιούργησε τις πρώτες ενδυματολογικές σπουδές στην Ελλάδα. Οι παραδοσιακές αυτές φορεσιές, είναι πολύ πιθανόν να ανήκαν στον ίδιο και να τις διέθετε σ' όσους πελάτες ή πελάτισσές του ήθελαν να ντυθούν μ' αυτόν τον τρόπο⁷.

Φυσικά δεν έλειπαν και όσοι έρχονταν να φωτογραφηθούν με τις φορεσιές της ιδιαίτερής τους πατρίδας αλλά και άλλοι, όπως οι βασιλείς Όθων και Αμαλία, μέλη της βασιλικής αυλής αλλά και μέλη της τότε ανώτερης αθηναϊκής κοινωνίας⁸. Δεν είναι φυσικά τυχαία και η γνωστοποίηση ενός άλλου φωτογράφου της εποχής, του Α. Γαζιάδη ότι έχει προμηθευτεί «ωραία και πλουσία ελληνική ενδυμασία χάριν των κυριών και δεσποινίδων, αίτινες επιθυμούν να φωτογραφηθούν ελληνιστί»⁹ (η υπογράμμιση δική μου).

Αξίζει όμως να σημειωθεί, ότι συχνά οι φορεσιές συμπληρώνονταν με κομμάτια που ανήκαν σε άλλα ενδυματολογικά σύνολα¹⁰, με αποτέλεσμα τη λανθασμένη αποτύπωση, ήδη από τα μέσα του προπερασμένου αιώνα, πολλών παραδοσιακών ενδυμασιών.

Την παραπάνω πρακτική ακολουθούσε ένας άλλος γνωστός φωτογράφος ο Πέτρος Μωραΐτης (Τήνος 1835-Αθήνα 1905). Έτσι, π.χ. αντικαθιστώντας σε φωτογραφική απεικόνιση, γύρω στα 1880, ένα μαντήλι, στη θέση του φεσιού, μετατρέπει μια φορεσιά της Αμαλίας σ' εκείνη της Ύδρας, ενώ σ' άλλη φωτογραφία της ίδιας εποχής, δημιουργεί νέο ενδυματολογικό σύνολο χρησιμοποιώντας κομμάτια από διάφορες περιοχές και κυρίως από

Αθήνα 1995, σελ. 11, βλ. και Άλκης Ξ. Ξανθάκης, *ό.π.*, σελ. 67.

4. *Ό.π.*

5. Άλκης Ξ. Ξανθάκης, *Φίλιππος Μαργαρίτης. Ο πρώτος Έλληνας φωτογράφος*, Αθήνα 1990, σελ. 1, 9, και στο τέλος του βιβλίου τη σχετική βιβλιογραφία.

6. Άλκης Ξ. Ξανθάκης, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας*, *ό.π.*, σελ. 52.

7. *Ό.π.*, σελ. 52. Του ίδιου, *Φίλιππος Μαργαρίτης*, *ό.π.*, σελ. 5.

8. Του ίδιου, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας*, *ό.π.*, σελ. 49-50, 54-55.

9. Αθηνά Μαχά-Άλκης Ράπτης, *ό.π.*, σελ. 4.

10. Άλκη Ξανθάκη, στο συλλογικό έργο, *Αθήνα 1839-1900. Φωτογραφικές μαρτυρίες*, Αθήνα 1985. Βλ. ενδεικτικά τον υπομνηματισμό στον κατάλογο των φωτογραφιών των εικόνων 82 και 176. Βλ. σχετικά και τη δεύτερη έκδοση του παραπάνω βιβλίου το 2004, σελ. 171, φωτογραφία 133.

την Αργολίδα¹¹.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι εκτός από τα μη αυθεντικά εξαρτήματα, σε πολλά παραδείγματα όχι μόνο ο επιχρωματισμός είναι λανθασμένος¹², με εξαίρεση τους αριστείς των φωτογράφων, όπως π.χ. ο Φίλιππος Μαργαρίτης¹³ αλλά και ο χειρόγραφος υπομνηματισμός. Έτσι, σε φωτογραφία της συλλογής του Ελληνικού Λογοτεχνικού Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.) και στη σελίδα 77 του έργου των Αθηνά Μαχά-Άκη Ράπτη "Ωραίοι και Πλούσιοι Ελληνικοί Ενδυμασίοι. Φορεσιές 1860, φωτογράφιση Π. Μωραΐτη", η μεταγενέστερη, προφανώς, χειρόγραφη λεζάντα αναφέρει, ότι πρόκειται για τη γυναικεία ενδυμασία των Μεγάρων¹⁴, ενώ πρόκειται για τη νυφική φορεσιά των μεσογείτικων χωριών της Αττικής. Το ίδιο συμβαίνει με την επόμενη φωτογραφία, σελ. 79. Ο υπομνηματισμός είναι και εδώ λανθασμένος, μια που η φωτογραφία δε δείχνει Μεγαρίτιστα αλλά Μεσογείτιστα με τη γιορτινή ή νυφική της ενδυμασία, όπως σωστά σημειώνουν οι δύο συγγραφείς¹⁵.

Σίγουρα δεν είναι τυχαίος ο λόγος της γνωστής ενδυματολόγου, Ιωάννας Παπαντωνίου, η οποία υποστηρίζει, ότι μόνο οι φωτογραφίες χωρικών τραβηγμένες από πλανόδιους φωτογράφους στα χωριά από το 1910 και μετά, δίνουν ως πρωτογενείς πηγές σίγουρες και σημαντικές πληροφορίες¹⁶.

Έχοντας λοιπόν υπόψη τα παραπάνω και με αφορμή μια συγκεκριμένη φωτογραφία στην οποία η εικονιζόμενη ήταν ντυμένη με παραδοσιακή ενδυμασία άλλης περιοχής από αυτήν που δήλωνε το σύντομο επεξηγηματικό κείμενο, που τη συνόδευε, άρχισα την έρευνά μου με ενδιαφέροντα, όπως πιστεύω, αποτελέσματα.

Η φωτογραφία έχει αναπαραχθεί στο βιβλίο της Αγγελικής Χατζημιχάλη που τιτλοφορείται "Η ελληνική λαϊκή φορεσιά. Οι φορεσιές με το σιγκούν". Αθήνα 1978, Τόμος Ι. Επιστημονική επιμέλεια Τατιάνα Ιωάννου-Γιανναρά. Επιμέλεια έκδοσης Αγγελος Δεληβορριάς. Εκδοτικός οίκος "Μέλισσα".

Στη συγκεκριμένη αυτή έκδοση και στη σελίδα 34, η όγδοη φωτογραφία του βιβλίου εικονίζει κατενώπιον μια νεαρή κοπέλα καθιστή, η οποία είναι ντυμένη με παραδοσιακή ενδυμασία. **Εικόνα 1.** Το παλινό συνοδευτικό κείμενο πληροφοροφρεί "**Νιόπαντρη από Κερατέα** (η υπογράμμιση δική μου) **της Αττικής**". Στο κεφάλι φορεί την **κορώνα** ή **ξελίκι** (τσι) (το) και στο στήθος το **μικρό γιορ-**

11. Άκη Ξανθάκη, στο συλλογικό έργο. Αθήνα 1839-1900. Φωτογραφικές μαρτυρίες. Αθήνα 1985, σελ. 207. Βλ. σχετικά τον υπομνηματισμό στις απεικονίσεις των φωτογραφιών υπ' αριθμ. 186 και 188. Βλ. επίσης τη δεύτερη έκδοση του παραπάνω βιβλίου, φωτ. 133.

12. Αθηνά Μαχά-Άκης Ράπτης, ό.π., σελ. 11-12.

13. Άκης Ξανθάκης. *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας*, ό.π., σελ. 50.

14. Αθηνά Μαχά-Άκης Ράπτης, ό.π., σελ. 77.

15. Ό.π., σελ. 78-79.

16. Ιωάννα Παπαντωνίου. Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, περιοδικό "Εθνογραφικά", Ναύπλιο 1978, Τόμος I^{ος}, σελ. 6.

ντάνι με τις **φιοριτούρες** και το **κορδόνι** με τις **ντούμπλες** και τα **τάλιρα**¹⁷.

Στοιχεία, που να σχετίζονται με την προέλευση της φωτογραφίας δεν υπάρχουν στο κείμενο του κεφαλαίου που τιτλοφορείται "Η φορεσιά της Αττικής", που τυχαίνει να είναι και το πρώτο κεφάλαιο της συγκεκριμένης έκδοσης, πράγμα απόλυτα κατανοητό, μια που το κεφάλαιο αυτό δίνει μια συνολική εικόνα των ενδυμασιών της Αττικής.

Αντίθετα όμως, στη σελίδα 390, όπου καταλογογραφείται η προέλευση όλων των φωτογραφιών του τόμου, η φωτογραφία αυτή καθώς και οι δυο επόμενες, οι φωτογραφίες 9 και 10, αναγράφεται, ότι προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της Μαρίας Χρουσάκη, κατατεθειμένο στην Εθνική Πινακοθήκη, ενώ οι συγκεκριμένες αυτές φωτογραφίες έγιναν για τις ανάγκες των γιορτών της 4^{ης} Αυγούστου των ετών 1937-1940¹⁸.

Ως "εορταστική φορεσιά Κερατέας" με αριθμό αρνητικού Μ. 1525 και αριθμό εισαγωγής 24147 τιτλοφορείται το αντίγραφο της φωτογραφίας 8 του παραπάνω τόμου, η οποία, κατόπιν αιτήσώς μου, ευγενικά μου παραχωρήθηκε από το Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη.

Η ίδια ακριβώς φωτογραφία, σε μεγέθυνση και σε χρώμα ανοικτό καστανό (sepia), για να δίνει την εντύπωση της παλαιότητας, βρίσκεται σε βιτρίνα του δεύτερου ορόφου του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης της Αθήνας και αποτελεί μέρος ενός πρωτότυπου εκπαιδευτικού συνόλου, που αναδεικνύει τα κοσμήματα της Αττικής. Το συνοδευτικό κείμενο είναι ακριβώς το ίδιο μ' εκείνο της φωτογραφίας 8 του βιβλίου της Αγγελικής Χατζημιχάλη, αναφέρει δηλαδή ότι πρόκειται περί νιόπαντρης από την Κερατέα και ότι η ίδια η φωτογραφία προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο Μ. Χρουσάκη. Ήταν καιρός πια να ζητήσω πληροφορίες όχι μόνο για τη φωτογράφο αλλά και για το ιστορικό του φωτογραφικού της αρχείου.

Πληροφορίες για τη δημιουργό του συγκεκριμένου φωτογραφικού αρχείου πήρα τόσο από την κυρία Μαριλένα Κασσιμάτη, επιμελήτρια της Εθνικής Πινακοθήκης αλλά και από το βιβλίο "Μαρία Χρουσάκη. Φωτογραφίες 1917-1958". Επιμέλεια Μαριλένα Κασσιμάτη. Επιλογές-Κείμενο-Έρευνα Γιάννης Σταθάτος. Φωτογραφικές ανατυπώσεις Αμίλιος Μοργιαννίδης. Εισαγωγή Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα. Αθήνα 2000. Έκδοση Εθνικής Πινακοθήκης και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, με χορηγία οικογένειας Ι. Μαρινοπούλου.

Η Μαρία Χρουσάκη (1899-1973), ήταν κατά την κ. Μαριλένα Κασσιμάτη "μια ιδιοφυής ερασιτέχνης φωτογράφος (υπογράμμιση δική μου) της προπολεμικής και μεταπολεμικής Ελλάδος", η οποία "από το 1917-1957 μπόρεσε να συνδυάσει την καλλιτεχνική φωτογραφία με τη φωτογραφική μαρτυρία". "Το έτος 1971 παρέδω-

17. Αγγελικής Χατζημιχάλη. *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά. Οι φορεσιές με το σιγούνι* 1978. Τόμος Ι, σελ. 34, Εικόνα 8.

18. Της ίδιας, σελ. 390.

σε το αρχείο της από 15.000 πλάκες αρνητικών και 35 λευκώματα με μαυροδασπρες φωτογραφίες στον Μαρίνο Καλλιγά, στον τότε Διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης¹⁹. "Ως εθελόντρια αδελφή του Ερυθρού Σταυρού όχι μόνο βοήθησε αλλά και φωτογράφησε εικόνες από σεισμούς της Ιερισσού και της Κορίνθου, το Αλβανικό Έπος του 1940 αλλά και άλλες ειρηνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπου πρωταγωνιστικό ρόλο παίζουν οι παραδοσιακές ενδυμασίες" (η υπογράμμιση δική μου). Δυστυχώς όμως, συνεχίζει η επιμελήτρια της έκδοσης, "στον τομέα αυτό "αρκετές φωτογραφίες υποφέρουν από το γεγονός (η υπογράμμιση δική μου) ότι οι φέροντες τις ενδυμασίες είναι εμφανέστατα Αθηναίες κυρίες, μαθήτριες προφανώς του Λυκείου των Ελληνίδων"²⁰.

Αναφορικά ως προς το θέμα μου, όπως διαπίστωσα με τη βοήθεια της Μ. Κασσιμάτη, στο λεύκωμα υπ' αριθμό 19 εμπεριέχονται οι φωτογραφίες προσώπων που παρήλυναν ομαδικά στο Παναθηναϊκό Στάδιο, ντυμένα παραδοσιακά και σχετίζονται με το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και συγκεκριμένα με τις επετειακές εκδηλώσεις των ετών 1937-1940. Στο συγκεκριμένο αυτό λεύκωμα ανήκουν και τα πρωτότυπα των φωτογραφιών του αρχείου Μ. Χρουσάκη, αντίγραφα των οποίων βρίσκονται στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη. Στο λεύκωμα αυτό αναγνώρισα και τις φωτογραφίες με αριθμ. 9 και 10 "Νιόπαντρη από Καλύβια Αττικής" και "Νύφη από Μαραθώνα", που μαζί με τη φωτογραφία υπ' αριθμ. 8 "Νιόπαντρη από Κερατέα", υπάρχουν στο έργο της Αγγελικής Χατζημιχάλη. Δυστυχώς, όπως μου ανακοίνωσε η κ. Κασσιμάτη το πρωτότυπο της φωτογραφίας που μ' ενδιέφερε δε βρέθηκε. Κατά την επιμελήτρια σίγουρα υπάρχει, αλλά ανάμεσα στο μεγάλο αριθμό φωτογραφιών και των αρνητικών τους ίσως κάπου έχει προσωρινά, χαθεί²¹.

Ενδιαφέρον όμως για την έρευνα δεν έχει μόνο η ίδια η φωτογραφία αλλά και το επεξηγηματικό κείμενο που τη συνοδεύει. Πράγματι οι λεξάντες και των δυο φωτογραφικών αντιγράφων, του Φωτογραφικού Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη και του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης, αναφέρονται σε νιόπαντρη από την Κερατέα, προφανώς αντιγράφοντας την πληροφορία της πρωτότυπης φωτογραφίας της Μ. Χρουσάκη, ότι πρόκειται για **φορεσιά της Κερατέας**. Κι όμως, η φορεσιά αυτή δεν έχει καμιά σχέση με τη συγκεκριμένη αυτή κομωπολη της ΝΑ Αττικής αλλά με τη φορεσιά μιας άλλης πόλης, του **Μενιδίου**, που βρίσκεται σε αντίθετη κατεύθυνση, στα βορειοδυτικά της Αθήνας.

Πραγματικά, όπως οι γραπτές²² αλλά και οι προφορικές πηγές²³ μαρτυ-

19. Μαριλένα Κασσιμάτη (επιμέλεια). *Μαρία Χρουσάκη. Φωτογραφίες 1917-1958*. Αθήνα 2000. Ενδιαφέροντα στοιχεία, τα οποία έλαβα υπόψη υπάρχουν και στο κείμενο του εμπροσθόφυλλου του παραπάνω βιβλίου.

20. Μαρία Χρουσάκη, ό.π., σελ. 26.

21. Συνέντευξη με τη Μαριλένα Κασσιμάτη, την 9^η Δεκεμβρίου 2003, στην Εθνική Πινακοθήκη.

22. Βλ. ενδεικτικά Ματούλα Στριφτού-Βάθη-Δημήτρης Γεωργ. Γιώτας. *Αχαρνές* Αθήνα 1982, σελ. 49-61. Μαρία Δ. Μαρίνη. *Η Μενιδιάτικη λαϊκή φορεσιά*. Αχαρνές 1989. (Πρόλογος, Άννα Ι.

ρουν, η φορεσιά αυτή δεν είναι άλλη από τη νυφική του Μενιδίου. Άλλωστε, εκτός από τα δευτερεύοντα διακοσμητικά χρυσοκεντήματα των μανικιών του τζάκου, του μπούστου δηλαδή, που προσιδιάζουν περισσότερο στη μενιδιάτικη νυφική φορεσιά παρά στις μεσογειτικές²⁴, η διαφορά γίνεται εμφανέστερη στο νυφιάτικο κυρίως διάκοσμο της κεφαλής, για το οποίο θα γίνει εδώ ιδιαίτερη αναφορά.

Ο μενιδιάτικος νυφικός διάκοσμος της κεφαλής, σε αντίθεση όχι μόνο μ' εκείνον της ελεύθερης, της κόρης δηλαδή, από τη φορεσιά της οποίας λείπουν εντελώς τα κοσμήματα²⁵ αλλά και της αρραβωνιασμένης στην οποία επιτρεπόταν να φορέσει στην εκκλησία μόνο μερικά κοσμήματα²⁶ είναι ιδιαίτερα πλούσιος. Ταυτόχρονα ο διάκοσμος αυτός σαν κομμάτι της νυφικής ενδυμασίας δηλώνει όχι μόνο τη νέα κοινωνική θέση της μελλοννυμφης αλλά και τη μελλοντική της πορεία μέσα στη νέα της οικογένεια, της οικογένειας του συζύγου της. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο, ότι η νεαρή γυναίκα το βράδυ των αρραβώνων της μαθαίνει και τη μελλοντική της ενδυμασία ως παντρεμένης. Αν η πεθερά, η οποία εκ μέρους της οικογένειας του γαμπρού, δίνει ορισμένα κοσμήματα, ως δώρο, στη νύφη, της **κρεμάσει** παραδοσιακά κοσμήματα, όπως π.χ. το "κορδόνι", επιστήθιο κόσμημα, τότε αυτή στο γάμο της αλλά και στην υπόλοιπη ζωή της θα φορά την παραδοσιακή τοπική φορεσιά. Αν όμως η πεθερά της δωρίσει μη παραδοσιακά κοσμήματα, τότε η νύφη εφεξής θα ντύνεται ευρωπαϊκά²⁷.

Πριν προχωρήσω στο θέμα μου, θα ήθελα στο σημείο αυτό να επισημάνω στους αναγνώστες αυτής της εργασίας, ότι η ενασχόλησή μου με ορισμένα κοσμήματα των παραδοσιακών ενδυμασιών του Μενιδίου και των μεσογειτικών χωριών γίνεται μόνο στο βαθμό, που υποβοηθά την περαιτέρω ανάπτυξη του θέματός μου, που αποσκοπεί όχι μόνο στην εντόπιση των τυχόν διαφορών μεταξύ τους αλλά και στη διαφορετική οπτική τους παρουσίαση, που ίσως θα έχει ως αποτέλεσμα τη μερική επανεξέταση και πολλών φωτογραφιών αλλά και πολλών γραπτών πηγών.

Γουήλ-Μπαδιερίτακη). Βλ. επίσης και το ημερολόγιο του έτους 1998 του Λυκαίου των Ελληνίδων Αθηνών με κείμενα των Ελευθερίου Αλεξάκη και Ιωάννας Παπαντωνίου.

23. Πληροφορίες για την παραδοσιακή φορεσιά του Μενιδίου έδωσαν οι: Δημήτρης Γεωργ. Γιώτας, ιστοριοδίφης-συγγραφέας, πρώην πρόεδρος της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Αχαρνών (Ι.Λ.Ε.Α.), η σύζυγός του Μαίρη Φυτά-Γιώτα, τ. μέλος της Εταιρείας, ο Γιάννης Ματουκάς νυν πρόεδρος της ως άνω Εταιρείας, η πρώτη εξαδέλφη του τελευταίου Κυριακή (Κούλα) Βαζαίου-Βλάχου και τέλος ο Γεώργιος Πανουργιάς, όλοι Μενιδιάτες.

24. Για τις πολυάριθμες αλλά και πολυποικίλες διαφορές αλλά και ομοιότητες των παραδοσιακών ενδυμασιών των χωριών της Αττικής, ετοιμάζω σχετική εργασία, το πρώτο μέρος της οποίας έγινε ανακοίνωση στην ΙΑ' Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής, που πραγματοποιήθηκε στα Σπάτα από 11-14 Νοεμβρίου 2004, ενώ ολοσέλιδη ανακοίνωση θα δημοσιευθεί προσεχώς στα Πρακτικά της Συνάντησης. Ολοκληρωμένη η εργασία θα δημοσιευθεί στον ΜΣΤ' (2004) τόμο του περιοδικού «Παρνασσός» το 2005.

25. Πληροφορίες. Μαίρη Φυτά-Γιώτα. Γιάννης Ματουκάς-βλ. σχετικά και Μαρία Δ. Μαρίνη, ό.π., σελ. 40.

26. Της ίδιας, ό.π., σελ. 52.

27. Ο.π., σελ. 43.

Σε αντίθεση λοιπόν με την ανύπανδρη, η οποία φορά ένα απλό μαντήλι, ο κεφαλόδεσμος της νύφης είναι ιδιαίτερα προσεγγμένος. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Μαρία Μαρίνη στο βιβλίο της "Η Μενιδιάτικη λαϊκή φορεσιά", έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Αχαρνών, η νύφη πρώτα φορά το τσεμπέρι πάνω από τις δυο καλοχτενισμένες της κοτσίδες. Το τσεμπέρι ήταν ένα τριγωνικό λεπτό βαμβακερό κόκκινο μαντήλι, που το διπλώνουν πολλές φορές γύρω από μια τσόχνη ταινία και μ' αυτό έδεσαν το κεφάλι, πάνω από το μέτωπο, με σκοπό να κρατά ψηλά το μεταξωτό λουλουδάτο μαντήλι. Πάνω από το μαντήλι έπεφτε η μεταξωτή στενόμακρη και διάφανη μπόλια. Στο κεφάλι στερεωνόταν και το σπουδαιότερο κόσμημα της κεφαλής, το επιμετώπιο **ξελίκι** ή **ξελίτσι** (φωτογραφία 1)²⁸.

Επιμετώπια κοσμήματα, φτιαγμένα από διαφορετικά υλικά κατασκευής, με διαφορετικές όμως κατά τόπους ονομασίες, είναι γνωστά από πολλές παραδοσιακές φορεσιές, ενώ δεν αποκλείεται η πανελλήνια σχεδόν παρουσία τους να πιστοποιεί την παλαιότητα της καταγωγής τους²⁹. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το συγκεκριμένο αυτό επιμετώπιο κόσμημα, που ενδιαφέρει την έρευνά μου ήταν γνωστό τουλάχιστον από τα τέλη περίπου του 18^{ου} αιώνα όχι μόνο στην ύπαιθρο Αττική αλλά και στην πόλη των Αθηνών. Έτσι, ενδεικτικά αναφέρω ότι σε μενιδιάτικο "ξωφύλλι" (προικοσύμφωνο) του 1784 ανάμεσα στα προικιά αναφέρεται και ένα "ξελίκη" (sic)³⁰, ενώ σε γαμήλια συμφωνητικά του Παναγή Πούλου, που ήταν "νοτάριος", συμβολαιογράφος δηλαδή, της πόλης των Αθηνών μεταξύ των ετών 1822-1833 αναφέρεται είτε ως "ξελίκι μαργαριταρένιο", "ξελίκη έν", "ξιλίκι ένα", "ξυλίκι ένα", "ξυλικά ένα", "ξυλίκι ένα", "ξελίκι ένα μαργαριταρένιο ένα"³¹.

Το μενιδιάτικο ξελίτσι είτε στην παλαιότερη είτε στη νεότερή του εκδοχή αποτελείται από το "γαλόνι", μια πλατιά χρυσοϋφαντη ταινία, τοποθετημένη συνήθως πάνω σε τσόχινο ή βελούδινο βυσσινί ύφασμα, η οποία στο πίσω της μέρος είχε κάτι σκληρό, συνήθως ένα χαρτόνι επενδυμένο με ύφασμα για να μπορεί το υφασμάτινο αυτό κόσμημα στερεωμένο πάνω στο τσεμπέρι να στέκεται όρθιο σαν βασιλική κορώννα. Αξίζει να σημειωθεί, ότι στα παλαιότερα παραδείγματα, έραβαν στο πάνω μέρος του "γαλονιού", το "κορωνάτσι", μία χρυσοπλεγμένη δαντέλα πλάτους όσο ενάμισι περίπου δάκτυλο. Αντίθετα, τα νεότερα ξελίτσια,

28. Ο.π., σελ. 64, 70.

29. Κατερίνας Γ. Κορρέ. Περί την νεωτέραν ελληνικήν κόμμωσιν. Κεφαλόδεσμος, στο περιοδικό "Πλάτων". Δελτίον της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων. Εν Αθήναις 1974, έτος ΚΣΤ', τόμος 26 (τεύχη 52-52), σελ. 191-192, 2003 (εικόνα 2γ). βλ. επίσης Της ίδιας *Νεοελληνικός Κεφαλόδεσμος*. Αθήνα 1991, σελ. 66-69 (εικόνα 2). Κωνσταντίνα Μπάδα-Τσομώκου. *Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834*. Ιωάννινα 1983, σελ. 77.

30. Μαρία Δ. Μαρίνη, ό.π., σελ. 105.

31. Γεωργίου Α. Πετροπούλου. *Ο κώδιξ του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου 1822-1833*. Αθήναι 1957, σελ. 30, 125, 128, 133, 134, 150, 232.

σχημάτιζαν στο πάνω μέρος του γαλονιού οδοντωτά σχέδια γνωστά ως "γλώσσες"³².

Πολύχρωμες πέτρες και χάντρες, χρυσές πούλιες, σχέδια κεντημένα με στριφτό χρυσογαΐτανο το "ντέρτι", καθώς και αληθινά ή ψεύτικα φλουριά στο κάτω μέρος του "γαλονιού" συμπλήρωναν τη διακόσμηση του επιμετώπιου, αυτού κοσμήματος, το οποίο, για μεγαλύτερη ασφάλεια, έδεναν συνήθως με δυο γαϊτάνια γύρω από το κεφάλι³³. Τον πρωτότυπο αυτόν κεφαλόδεσμο συμπλήρωνε - αναφερόμαστε πάντοτε στο νυφικό κεφαλόδεσμο-, το μαντήλι, που στο μέρος που έπεφτε, στο τσεμπέρι έφερε χρυσή κοπανελιαστή δαντέλα, που ονομαζόταν και αυτή κορωνάτσι, ενώ οι άκρες του έπεφταν πίσω αφήνοντας ακάλυπτο το λαιμό για να φαίνεται ένας μικρός λευκός φραμπαλάς η "γκρίκα"³⁴. Πάνω από το μαντήλι έπεφτε, όπως ειπώθηκε και πιο πάνω, η μπόλια, ένα στενόμακρο χρυσοκεντημένο ριγωτό μεταξωτό ύφασμα που το μήκος του ξεπερνούσε τα 2 μέτρα και το φάρδος του τα 0,70 του μέτρου. Η νυφική μπόλια είχε στις δυο πλευρές της μια φαρδιά χρυσοκοπανελιαστή δαντέλα, τη "μέριζα", που κατέληγε σε χρυσά κρόσσια, τα "θέκια"³⁵. Υφασμάτινο και παρόμοιο με το ξελίτσι ήταν το επιστήθιο "γιορντάνι". Ήταν φτιαγμένο από δυο "γαλόνια" με μία οδοντωτή απόληξη στο πάνω του μέρος. Η πλουσιότερη του διακόσμηση αποτελούνταν από χρυσά ντέρτια, πούλιες πολύχρωμες, γαλάζιες και κόκκινες χάντρες και πέτρες αλλά και από πολυάριθμα μικρά ασημένια ή επιχρυσωμένα ελάσματα από τα οποία κρέμονταν άλλα μικρότερα, μεταλλικά και αυτά ελάσματα³⁶.

Αξίζει να τονισθεί ότι τα παραπάνω κοσμήματα, που ήταν δώρα του πατέρα προς τη μελλοννυφή του κόρη και κόστιζαν γύρω στη δεκαετία 1925-1935, 150-200 δραχμές, ποσό μεγάλο για την εποχή, καθώς και τα υπόλοιπα κοσμήματα της νυφιάτικης στολής τα έφτιαχναν στο ίδιο το Μενίδι, όπου υπήρχαν έμπειρες Μενιδιάτισσες κεντήστρες όπως π.χ. η Ελένη Δημητρίου Πανουργιά και η Ελένη Δημητρίου Νίκα, οι οποίες ανάλογα βέβαια με τη ζήτηση είχαν ένα είδος συνεργείου στα σπίτια τους, όπου με τη βοήθεια συγγενικών τους προσώπων κεντούσαν στο χέρι τα κοσμήματα αυτά³⁷. Γνωστός Μενιδιάτης χρυσοχόος ή "χρυσόφορς", όπως τον ονόμαζαν στο Μενίδι, ήταν ο Νικόλαος Νικάς (1904-1960), ο οποίος εκτός των άλλων μεταλλικών κοσμημάτων έφτιαχνε και τα μεταλλικά ελάσματα του γιορντανιού³⁸.

32. Πληροφορίες Μαίρη Φυτά-Γιώτα. Βλ. και Μαρία Δ. Μαρίνη, ό.π., σελ. 70. Ματούλα Στριφτού-Βάθη - Δημήτρης Γ. Γιώτας, ό.π., σελ. 57 (φωτογραφία ξελιτσιού).

33. Πληροφορίες Μαίρη Φυτά-Γιώτα. Βλ. και Μαρία Δ. Μαρίνη, ό.π.

34. Πληροφορίες Μαίρη Φυτά-Γιώτα. Βλ. και Μαρία Δ. Μαρίνη, ό.π., σελ. 62.

35. Πληροφορίες Μαίρη Φυτά-Γιώτα. Βλ. και Μαρία Δ. Μαρίνη, ό.π., σελ. 64.

36. Πληροφορίες Μαίρη Φυτά-Γιώτα. Βλ. και Μαρία Δ. Μαρίνη, ό.π., σελ. 70.

37. Πληροφορίες Μαίρη Φυτά-Γιώτα. Γεώργιος Πανουργιάς.

38. Πληροφορίες Γεώργιος Πανουργιάς. Ο ίδιος μου ανέφερε, ότι η μητέρα του Ελένη (1900-1983), σύζυγος Δημητρίου Πανουργιά, το γένος Ιωάννου Νίκα, ήδη από το 1915 έπαιρνε σπίτι και κεντούσε ξελίτσια και γιορντάνια. Ανάλογα με τη δουλειά, τη βοηθούσαν συγγενικά της πρόσωπα όπως π.χ. η μητέρα της, θείες και εξαδέλφες της. Η "οικοτεχνία" της Ελένης Πανουργιά σταμάτησε λίγο πριν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και συγκεκριμένα το 1939. Συγγενής του,

Αντίθετα το μεσογείτικο ξελίτσι ή ξελίκι (Φωτογραφία 2) όπως ήταν περισσότερο γνωστό στη συγκεκριμένη αυτή γεωγραφική περιοχή αλλά και το γιορντάνι ή γιρντάνι ήταν διαφορετικά από τα αντίστοιχα του Μενιδίου. Διαφορετικά όχι μόνο ως προς το κατασκευαστικό υλικό αλλά και ως προς τον τρόπο διευθέτησής τους, που είχε ως αποτέλεσμα να γίνεται ιδιαίτερα αισθητή η διαφορά ανάμεσα σε μια Μενιδιάτισσα και σε μια Μεσογείτισσα, όταν τα φορούσε.

Ενώ τα δυο αυτά μενιδιάτικα κοσμήματα όπως ειπώθηκε και πιο πάνω, ήταν φτιαγμένα από ύφασμα, αντίθετα το μεσογείτικο ξελίκι, όπως και το μεσογείτικο γιορντάνι, που αξίζει να σημειωθεί, ότι μόνο το πάνω μέρος του έμοιαζε κάπως με το μενιδιάτικο γιορντάνι, μια που το υπόλοιπο και μεγαλύτερο μέρος του πλέκονταν με ασημένιες χάντρες και σχημάτιζε δικτυωτό σχήμα, είχε πάρα πολλά μεταλλικά ελάσματα.

Αναλυτικότερα, το μεσογείτικο ξελίκι, τοποθετημένο συνήθως πάνω σε ύφασμα, αποτελούνταν από επιχρυσωμένα χυτά ή συρματερά πλακίδια, διακοσμημένο με πολύχρωμες πέτρες τοποθετημένα σε κατακόρυφη διάταξη που σε μερικά παραδείγματα κατέληγαν σε ανθοφόρες γλάστρες. Αντίθετα, σ' όλα τα παραδείγματα στο κάτω μέρος του κρέμονταν αληθινά ή επιχρυσωμένα φλουριά.

Το ξελίκι το στερέωναν **χαμηλά πλαγιαστά** και όχι όρθια (Φωτογραφία 2), όπως στα μενιδιάτικα ξελίτσια, πάνω στο κροκωτού χρώματος τσεμπέρι, ενώ από πάνω έπεφτε το νυφικό μαντήλι με τα χρυσά "περγέλια", δηλαδή με τις χρυσοπλεγμένες δαντέλες και η βαμβακερή, παλαιότερα και στα νεότερα χρόνια αραχνούφαντη, λευκή μπόλια³⁹.

Ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες αναφορικά με την τύχη αρκετών από τα μεσογείτικα κοσμήματα, τα οποία άλλα έφτιαχναν τοπικά, άλλα αγόραζαν από χρυσοχόους γυρολόγους και άλλα τα έφεραν από την Αθήνα⁴⁰. Άλλα αφιερώθηκαν σε Αγίους, ως τάματα, άλλα, σε καιρούς οικονομικής δυσπραγίας για τους κατόχους τους, εκπλειστηριάστηκαν σε πανηγύρεις ιερών ναών, ενώ άλλα, όταν πια δεν φορούσαν την παραδοσιακή ενδυμασία, πουλήθηκαν σε γυρο-

θείος του ήταν και ο χρυσικός "χρυσοφός" όπως τον ονόμαζαν οι Μενιδιάτες, Νικόλαος Νίκας (1904-1960).

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα κοσμήματα και την παραδοσιακή ενδυμασία του Μενιδίου, δίνουν και τα παρακάτω ανέκδοτα, ως επί το πλείστον, φοιτητικά χειρόγραφα του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Χφ. ΑΕ. 3308, σελ. 28-33, Χφ. ΑΕ. 3128, σελ. 30-34, Χφ. 3513.

39. Πληροφορίες Παγώνα (Νίτσα) Πρόφη-Παπασπύρου. Βλ. σχετικά και Αγγελικής Χατζημυχάλη, ό.π., σελ. 39-40, 66-67, φωτογραφία υπ αριθμ. 52. Μαρία Μιχαήλ-Δέδε. *Η φορεσιά της Μεσογείτισσας 1800-1930*. Αθήνα 1981, σελ. 21-24. Linda Welters. *Women's Traditional Costume in Attica*. Ναύπλιο 1986, σελ. 34. Κάτε Συνοδινού, στη συλλογική έκδοση. *Το ελληνικό κόσμημα. 6000 χρόνια παράδοση*. Αθήνα 1997, σελ. 334.

Βλ. σχετικά και τα παρακάτω χειρόγραφα του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας. Χφ. ΑΕ. 1802, σελ. 35. Χφ. ΑΕ. 2105, σελ. 18, Χφ. ΑΕ. 1800, σελ. 50. Χφ. ΑΕ. 2108, σελ. 26. Χφ. ΑΕ. 2107, σελ. 22. Χφ. ΑΕ. 3703, σελ. 53. Χφ. ΑΕ. 3340, σελ. 20.

40. Πληροφορίες Παγώνα (Νίτσα) Πρόφη-Παπασπύρου.

λόγους⁴¹.

Εάν από τα παραπάνω φάνηκε, όπως τουλάχιστον πιστεύω, η ευδιάκριτη διαφορά μεταξύ των μενιδιάτικων από τα μεσογειτικά επιμετώπια κοσμήματα, η διαφορά αυτή πιστοποιείται ακόμη περισσότερο με την παρουσίαση του συγκεκριμένου προσώπου που απεικονίζεται στην πρώτη φωτογραφία. Εδώ, παρενθετικά, θα ήθελα να σημειώσω ότι, για τα πρόσωπα της δεύτερης φωτογραφίας δε μπόρεσα να βρω στοιχεία αναφορικά με την ταυτότητά τους.

Η εικονιζόμενη της πρώτης φωτογραφίας ονομάζεται Κυριακή (Κούλα) Βαζαίου-Βλάχου γεννήθηκε στο Μενίδι στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του περασμένου αιώνα. Σύμφωνα με τη δική της μαρτυρία κατά τη διάρκεια πολύωρης συζήτησης που είχα μαζί της⁴², η συγκεκριμένη αυτή φωτογραφία την απεικονίζει, ντυμένη με τη μενιδιάτικη νυφιάτικη φορεσιά στο Παναθηναϊκό Στάδιο τον Αύγουστο του 1937, κατά τη διάρκεια των εορταστικών εκδηλώσεων με την ευκαιρία της πρώτης επετείου του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου.

Ο τότε δήμαρχος Μενιδίου με ανοικτό φορτηγό αυτοκίνητο έφερε στο Στάδιο νέους και νέες ντυμένους με τοπικές παραδοσιακές στολές. Εκεί, αφού παρήλασαν μαζί με εκατοντάδες άλλους συνομήλικούς τους, από διάφορα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας, τους προσέφεραν φαγητό και, αργότερα, με το ίδιο μεταφορικό μέσον επέστρεψαν στο Μενίδι.

Η ίδια δεν έχει αναμνηστικές φωτογραφίες του γεγονότος, επειδή, όσοι φωτογράφοι ερασιτέχνες ή επαγγελματίες τη φωτογράφησαν, δεν ενδιαφέρθηκαν να μάθουν τα στοιχεία της, για να της στείλουν μία, ως ενθύμιο.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, η Κούλα Βαζαίου-Βλάχου φορά την παραδοσιακή μενιδιάτικη νυφική ενδυμασία. Η ενδυμασία αυτή ανήκε στη θεία της, μεγαλύτερη αδελφή της μητέρας της, τη Γιαννούλα Μπούκη (1886-1980), η οποία παντρεύτηκε τον Ιωάννη Κόλλια από τη Χασιά, στο Μενίδι 1911, φορώντας τη συγκεκριμένη αυτή φορεσιά, που πιθανότατα φτιάχτηκε γύρω στις αρχές του αιώνα. Δυστυχώς η φορεσιά αυτή δεν υπάρχει πια.

Για τη νεαρή τότε Κούλα εκείνη η ημέρα, η 4^η Αυγούστου 1937, δεν ήταν μόνο μια από τις σπουδαιότερες ημέρες της ζωής της αλλά ταυτόχρονα και ιδιαίτερα κουραστική, μια που έπρεπε για ώρες να φορά, ένα κορίτσι που ζύγιζε 50 κιλά, τη βαρύτιμη αλλά και βαρύτατη μενιδιάτικη νυφική φορεσιά, φορεσιά που με υπερφάνεια φορούσαν συνομήλικές της αλλά και παλαιότερες στην ηλικία στις πο-

41. Χαρακτηριστικά αναφέρει η Κορωπιώτισσα Παγώνα (Νίτσα) Πρόφη-Παπασπύρου, ότι ο Λιοπεσιώτης παππούς της, από μητέρα, ως επίτροπος της κεντρικής εκκλησίας του χωριού, δέχονταν πολλά κοσμήματα από δυσπραγούντες κατόχους τους, τα οποία η εκκλησία πλειστηρίαζε την ημέρα της γιορτής του Αγίου Ιωάννου του Κυνηγού, στο λόφο κοντά στον Σταυρό, αριστερά όπως φεύγουμε από Κορωπί για Σταυρό και Αθήνα.

42. Η συζήτηση, η οποία μαγνητοφωνήθηκε, με την κυρία Κυριακή (Κούλα) Βλάχου, έγινε στις 9/7/2003, στο σπίτι της κόρης της όπου και μένει στο Νέο Κόσμο, παρουσία της κόρης, του γαμπρού της αλλά και του πρώτου εξαδέλφου της Γιάννη Ματουκά, Προέδρου του Λαογραφικού Μουσείου Μενιδίου.

λυπληθείς εκδηλώσεις της τοπικής μενιδιάτικης κοινωνίας, όπως πιστοποιείται άλλωστε και από πολλές ελληνικές και ξένες γραπτές αλλά και φωτογραφικές μαρτυρίες⁴³.

Αναφορικά τέλος με τις διαφορές μεταξύ των παραδοσιακών μενιδιατικών και μεσογειτικών επιμετωπίων κοσμημάτων, οι διαφορές αυτές εντάσσονται σ' ένα μεγαλύτερο ερευνητικό πλαίσιο, που όπως έχουν εντοπίσει και τονίζει επαρκέστατα ντόπιοι ερευνητές⁴⁴ αφορούν όχι μόνο την ενδυμασία αλλά και την αρχιτεκτονική, τη γλώσσα και τα λαογραφικά ήθη και έθιμα και που οφείλονται πιθανότατα σε ιστορικά γεγονότα, που βρίσκονται όμως εκτός της συγκεκριμένης αυτής λαογραφικής εργασίας.

Συμπερασματικά λοιπόν και έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω στοιχεία, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, όσοι ασχολούμαστε με την παραδοσιακή φορεσιά και τα κοσμήματά της, θα πρέπει να είμαστε περισσότερο προσεκτικοί όχι μόνο όσον αφορά το γραπτό υλικό αλλά και το οπτικό, παλαιότερο και νεότερο, ενώ κρίνεται άκρως απαραίτητη, όπου φυσικά προσφέρεται, η προφορική πληροφορία η οποία θα συμπληρώνει αλλά και θα επιβεβαιώνει τις γραπτές και οπτικές μας γνώσεις.

43. Με τις ίδιες ενδυμασίες και τα ίδια κοσμήματα χόρευαν το έτος 1870, στο γάμο της γιαγιάς του Γεωργίου Πανουργιά, όπως φαίνεται και στη φωτογραφία της εποχής, που, σε μεγέθυνση, μου έδειξε, ο ίδιος ο πληροφορητής στη συνάντηση που είχα με αυτόν στο Λαογραφικό Μουσείο Αχαρνών στις 26/2/2004.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, στα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα χόρευαν οι νεαρές Μενιδιάτισσες, με τις ίδιες ενδυμασίες και με τα ίδια κοσμήματα, στο πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής, όπως και απαθανατίστηκαν από τη φωτογραφική μηχανή Αμερικανού περιηγητή. Βλ. σχετικά Philip Marden. *Greece and the Aegean Islands*. Boston and New York, 1907. Η φωτογραφία ανάμεσα στις σελίδες 142-143.

44. Βλ. ενδεικτικά. Γεωργίου Δ. Χατζησωτηρίου-Πέτρου Ι. Φιλίππου-Αγγέλου. Διαφορές μεταξύ των Αρβανιτών της Βόρειας και της ΝΑ Αττικής στα *Πρακτικά. Α' Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Βορείου Αττικής*. Αχαρνές Αττικής. Αχαρνές 1989, σελ. 67-68. Μαίρη Φυντά-Γιώτα - Δημήτρης Γιώτας. Στοιχεία χειροτεχνίας από το Μενίδι και τη γύρω περιοχή και συνέχιση της παράδοσης σήμερα. *Πρακτικά. 5^ο Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Αττικής*. Νέα Ιωνία 1992, σελ. 54. **Δημήτρης Γιώτας**, Συμβολή στην ιστορική έρευνα της Αττικής. 1821-1833. Αχαρνές 2002, σελ. 18-25 και με τις αντίστοιχες σημειώσεις.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

- γαλόνι (το) = χρυσή υφαντή ταινία που χρησιμοποιούνταν για να φτιαχτεί το ξελίτσι
- γιορντάνι (το) = κόσμημα επιστήθιο ή του λαιμού που αποτελείται από μεταλλικά ελάσματα που τοποθετούνται σε βελούδινη ή άλλης καλής ποιότητας υφασμάτινη λωρίδα κεντημένη με πολύχρωμες χάντρες
- γκρίκα (η) = δαντελένιος φραμπαλάς, που σκεπάζει το λαιμό
- γλώσσες (οι) = οδοντωτό τελείωμα του νεότερου ξελιτσιού
- θέκια (τα) = τα χρυσά κρόσια της μέριζας
- κορδόνι (το) = επιστήθιο κόσμημα, που αποτελείται από αλυσίδες, που όλες μαζί ενώνονται πάνω σε δυο γάντζους, με τους οποίους στερεώνεται το κόσμημα στους ώμους
- κορώνα (η) = η ονομασία του ξελικιού ή ξελιτσιού σε άλλα μέρη επειδή οπτικά θύμιζε βασιλικό διάδημα
- κορωνάτσι (το) = χρυσοπλεγμένη κοπανελιαστή δαντέλα ραμμένη στο μέρος του μαντηλιού που πέφτει στο τσεμπέρι
- μέριζα (η) = η κοπανελιαστή φαρδιά δαντέλα, που στόλιζε τις δυο στενές πλευρές της μπόλιας
- ντέρτι (το) = χρυσό στριφτό γαϊτάνι
- ντούμπλα (η) = μεγάλο χρυσό νόμισμα που κρέμονταν στο μέσο των αλυσίδων του κορδονιού
- ξελίκι ή ξελίτσι (το) = επιμετώπιο κόσμημα
- περγέλι (το) = χρυσοπλεγμένη κοπανελιαστή δαντέλα του μαντηλιού
- τζάκος (ο) = ο μπουστός, το ζιπούνι.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

1. Θα ήθελα ιδιαίτερα να ευχαριστήσω τον κύριο Γιάννη Ματουκά, Πρόεδρο της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Αχαρνών (Ι.Λ.Ε.Α.), όχι μόνο για την αμέριστη βοήθεια, που μου προσέφερε, κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου αλλά και για την πρωτοβουλία του να με γνωρίσει με την πρώτη του εξαδέλφη, τη Μενιδιάτισσα Κυριακή (Κούλα) Βαζαίου-Βλάχου (1971), η οποία ντυμένη με την παραδοσιακή μενιδιάτικη φορεσιά έλαβε μέρος, το έτος 1937, στη γιορτή με την ευκαιρία της πρώτης επετείου της δικτατορίας Ιωάννη Μεταξά. Η ίδια με τις σημαντικότερες πληροφορίες, που μου έδωσε με βοήθησε να στοιχειοθετήσω μεγάλο μέρος της εργασίας μου.
2. Πολλές ευχαριστίες οφείλω τόσο στον ιστοριοδίφη και συγγραφέα Δημήτρη Γ. Γιώτα, πρώην πρόεδρο της Ι.Λ.Α.Ε., όσο και στη σύζυγό του Μαίρη Φυτά-Γιώτα, πρώην μέλος του Δ.Σ. της Ι.Λ.Α.Ε. οι οποίοι πολλαπλά με βοήθησαν να κατανοήσω θέματα που σχετίζονταν με τη μενιδιάτικη φορεσιά και τα κοσμήματά της.
3. Μεγάλη ήταν και η συμβολή της Κορωπιώτισσας Παγώνας (Νίτσας) Πρόφη-Παπασπύρου, πρώην Προέδρου του Λυκείου των Ελληνίδων Κορωπίου. Την Παγώνα Παπασπύρου μου γνώρισε η εκλεκτή καλλιτέχνης Αγγελική Τσεβά, την οποία και δημοσίως ευχαριστώ.
4. Εκτιμώ ιδιαίτερα την προθυμία της Φάνης Κωνσταντίνου, υπεύθυνης του Φωτογραφικού Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη για το υλικό που μου έδωσε.
5. Ευχαριστώ επίσης και τη συνάδελφο Ελένη Ρωμαίου Καρασταμάτη, Διευθύντρια του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης για την πρόθεσή της να μου παραχωρήσει φωτογραφίες σχετικά με το θέμα της έρευνάς μου.
6. Πιστεύω, χωρίς τη βοήθεια της Μαριλένας Κασμάτη, Επιμελήτριας της Εθνικής Πινακοθήκης, σε θέματα που σχετίζονται με το δημοσιευμένο και αδημοσίευτο υλικό από το αρχείο της Μαρίας Χρουσάκη, ότι θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη η τεκμηρίωση της εργασίας μου. Για το λόγο αυτό της απευθύνω ιδιαίτερες ευχαριστίες.

Χειρόγραφα φοιτητικά
κατατεθειμένα στη βιβλιοθήκη του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας
του Πανεπιστημίου Αθηνών

Μενίδι

Χφ. ΑΕ.	3128/1977-1978	της Παρασκευής Πλεύρη, σελ. 30-34
"	3513/1981-1982	της Φανής Κατάρτα (πληθώρα υλικού πολλών σελίδων)
"	3308/1977-1978	της Χριστίνας Κιούση, σελ. 28-35

Μεσόγεια

Χφ. ΑΕ.	1802/1972-1973	της Ελένης Κώνστα, σελ. 35 (Κορωπί)
"	2105/1973-1974	της Μαρίας Μανώλη, σελ. 18 "
"	1800/1972-1973	της Αθηνάς Μαντάλα, σελ. 50 (Μαρκόπουλο)
"	2108/1973-1974	της Μαρίας Καρελά, σελ. 26 (Παιανία)
"	2107/1973-1974	της Άννας Μπέκα, σελ. 22 (Σπάτα)
"	3340/1978-1979 (Παιανία)	του Δημητρίου Καρασταμάτη, σελ. 20
"	3703/1995	της Αθανασίας Μέγγουλη, σελ. 13 (Κερατέα)

Πηγές Φωτογραφιών
Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη

- 1) Φωτογραφία 1. Θέμα. Εορταστική φορεσιά Κερατέας
Αρ. Αρνητικού Μ.1525
Αρ. Εισαγωγής 24147
- 2) Φωτογραφία 2. Θέμα. Φορεσιές νυφικές Αττικής-Κερατέας
Αρ. αρνητικού (Δεν υπάρχει αριθμός αρνητικού) Αρ.
Εισαγωγής 24142

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γιώτας Δημήτρης Γ.-Στριφτού Βάθη Ματούλα. Βλ. Στριφτού-Βάθη Ματούλα.
 Γιώτας Δημήτρης. Βλ. Γιώτα Μαίρη-Γιώτας Δημήτρης.
 Γιώτας Δημήτρης. *Συμβολή στην ιστορική έρευνα της Αττικής 1821-1833*. Αχαρνές 2002, σελ. 18-25 με τις αντίστοιχες υποσημειώσεις.
 Γιώτα Μαίρη-Γιώτας Δημήτρης. Στοιχεία χειροτεχνίας από το Μενίδι και τη γύρω περιοχή και η συνέχιση της Παράδοσης σήμερα (Διασκευή ανακοίνωσης στο 5^ο Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Αττικής. Νέα Ιωνία 19-22/11/1992).
 Κασμάτη Μαριλένα (επιμέλεια). *Μαρία Χρυσάκη. Φωτογραφίες 1917-1958*. Επιμέλεια-Επιλογές-Κείμενο-Έρευνα Γιάννης Σταθάτος. Φωτογραφικές ανατυπώσεις Αιμίλιος Μοργιαννίδης. Αθήνα 2002. Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου. Χορηγοί Μάρω Ι. Μαρινοπούλου. Πάνος Ι. Μαρινόπουλος. Στέφανος Ι. Μαρινόπουλος.
 Κορρέ Κατερίνας Γ. Περί την νεωτέραν ελληνικήν κόμμωσιν. Κεφαλόδεσμος. Περιοδικό "Πλάτων". Δελτίον της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων. Εν Αθήναις 1974, έτος ΚΣΤ, Τόμος 26 (Τεύχη 51/52) σελ. 191-206.
 Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνας. *Νεοελληνικός Κεφαλόδεσμος*. Αθήνα 1991².
 Μαρίνη Μαρία Δ. *Η Μενιδιάτικη λαϊκή φορεσιά*. Αχαρνές 1989. 3. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών. Έκδοση του Πνευματικού Κέντρου και της Ιστορικής Λαογραφικής Εταιρείας Αχαρνών.
 Μαχά Αθηνά-Ράφτης Άλκης. "Ωραίαι και πλούσιαι ελληνικαί ενδυμασίαι". *Φορεσιές 1860*. Αθήνα 1995. Συλλογές 4. Ε.Λ.Ι.Α. Εκδόσεις Καστανιώτη.
 Μιχαήλ-Δέδε Μαρία. *Η φορεσιά της Μεσογείτισας (1800-1930)*. Αθήνα 1981. Έκδοση Μπογιάτη.
 Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα. *Η Αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834. Ενδυματολογική μελέτη*. Ιωάννινα 1983 (Διδακτορική Διατριβή).
 Ξανθάκης Άλκης Ξ. Οι Έλληνες φωτογράφοι του 19^{ου} αιώνα στο συλλογικό έργο. *Αθήνα 1839-1900. Φωτογραφικές μαρτυρίες* Αθήνα 1985. Έκδοση. Μουσείο Μπενάκη.
 Ξανθάκης Άλκης Ξ. (Επιστημονικός σύμβουλος έκδοσης). *Αθήνα, 1839-1900. Φωτογραφικές μαρτυρίες*. Αθήνα 2004 (Β' έκδοση).
 Ξανθάκης Άλκης Ξ. *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας 1839-1960*. Αθήνα 1985². Έκδοση. Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.
 Ξανθάκης Άλκης Ξ. *Φίλιππος Μαργαρίτης. Ο πρώτος Έλληνας φωτογράφος* (Αθήνα) 1990. Σειρά: Ελληνική κοινωνία και φωτογραφία (Έκδοση περιοδικού "Φωτογράφος").

- Παπαντωνίου Ιωάννα. Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς. Περιοδικό "Εθνογραφικά", Ναύπλιο 1978, Τόμος 1^{ος}, σελ. 5-92.
- Πετροπούλου Γεωργίου Α. Ο κώδιξ του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου 1822-1833 εκδιδόμενος υπό -Αθήναι 1957. *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου. 1. Παράρτημα της Επιστημονικής Επετηρίδος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.*
- Ράφτης Άλκης. Βλ. Μαχά Αθηνά-Ράφτης Άλκης.
- Σταθάτος Γιάννης. Βλ. Κασμάτη Μαριλένα (επιμέλεια).
- Στριφτού-Βάθη Ματούλα - Γιώτας Δημήτρης Ι. *Αχαρνές. Ιστορικό κείμενο* υπό - Αθήνα 1982. Έκδοση. Ελληνικός Ορειβατικός Σύλλογος Αχαρνών. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών.
- Συνοδινού Κάτε Π. "Επιμετώπιο κόσμημα", αριθμ. εικόνας 385, σελ. 334. στο συλλογικό έργο *6000 Χρόνια Παράδοση. Το Ελληνικό Κόσμημα* Αθήνα 1997. Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Φιλίππου-Αγγέλου Ι. Βλ. Χατζησωτηρίου Γεωργίου Δ. - Χατζημιχαήλ Αγγελικής (επιστημονική επιμέλεια Τατιάνα Ιωάννου-Γιανναρά) (Επιμέλεια Έκδοσης Άγγελος Δεληβοριάς). *Η Ελληνική Λαϊκή Φορεσιά. Οι Φορεσιές με το Σιγκούνι*. Τόμος Α'. Αθήνα 1978. Έκδοση. "Μέλισσα".
- Χατζησωτηρίου Γεωργίου Δ. - Φιλίππου-Αγγέλου Πέτρου Ι. Διαφορές μεταξύ των Αρβανιτών της Βόρειας και της ΝΑ Αττικής στα Πρακτικά: *Α' Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Βορείου Αττικής*. Αχαρνές 2002, σελ. 67-88. Έκδοση. Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Marden Philip S. *Greece and the Aegean Islands*. Boston and New York. 1907.
- Welters Linda. *Women's traditional costume in Attica-Greece*. Ναύπλιο 1986. Έκδοση Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.